त्रिपुष्करं स्वरान् देवी ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम् ॥"
इति सारदातिलकः ॥

अस्यार्थः। त्रिधामेति चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा। द्विचत्वारिंशदिति भूतलिपिमन्त्रमयी। पञ्चाशदिति मातृकामयीत्यर्थः। सर्व्वगात्रेण सर्व्ववर्णेन गुणिता परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत् सूते प्रकाशयति इत्यर्थः। मूलाधारे सर्पवत् कुण्डलीभूता नाड़ी वर्त्तते तन्मध्यस्थायित्वादियं कुण्डली। सर्व्वविश्वेत्युभयोपादानात् शब्दार्थरूपोभयप्रतिपादिकेति सूचितम्। त्रिपुष्करमिति ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठत्वेन तीर्थत्रयम्। स्वरानिति उदात्तानुदात्तसमाहारान्। इति तट्टीका ॥ * ॥ अपि च।

"द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका।
सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः ॥
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मान्नादस्तस्मान्निबोधिका।
ततोऽर्द्धेन्दुस्ततो बिन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः ॥"
इति सारदायामाचार्य्याः ॥

मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्वनायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां भूतलिपिमन्त्रात्मिकां वर्णमालिकां सूते इत्यन्वयः। क्रममाह शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं सूते ततः शक्तेर्ध्वनिरासीदिति योजना। ततो ध्वनेरित्यादि ज्ञेयम्। अयञ्च क्रमः सर्व्वाक्षरोत्पत्तौ ज्ञेयः। तत्र सत्त्वप्रविष्टा चिच्छक्तिशब्दवाच्या। पुनराकाशस्था सैव सत्त्वप्रविष्टा रजोऽनुविद्धा सती ध्वनिशब्दवाच्या। अक्षरावस्था सैव तमोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या। अव्यक्तावस्था सैव तमःप्राचुर्य्यान्निबोधिकाशब्दवाच्या। सैव तदुभयप्राचुर्य्यादर्द्धेन्दुशब्दवाच्या। उक्तञ्च पदार्थादर्शे।

"इच्छाशक्तिबलोद्घुष्टो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः।
पुंरूपिणी च सा शक्तिः क्रियाख्या सृजति प्रभुः ॥"

असावेव बिन्दुः स्थानान्तरगतः पराद्याख्यो भवति।

पश्यन्ती मध्यमा वाची वैखरी शब्दजन्मभूः।
तत्र परा मूले पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने मध्यमा हृदये वैखरी मुखे। तदुक्तं पदार्थादर्शे।

"सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी।
अश्रोत्रविषया तस्मादुद्गच्छत्यूर्द्धगामिनी ॥
स्वयं प्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्नामाश्रिता भवेत्।
सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥
ततः संजल्पमात्रा स्यादविभक्तोर्द्धगामिनी।
सैवोरःकण्ठतालुस्था शिरोघ्राणरदस्थिता ॥
जिह्वामूलौष्ठनिर्धूतसर्व्ववर्णपरिग्रहा।
शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी ॥
इच्छाज्ञानक्रियात्मासौ तेजोरूपा गुणात्मिका।
क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ॥
अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम्।
पञ्चाशद्वारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् ॥
सूते तद्वर्णतो भिन्नाः कला रुद्रादिकान् क्रमात् ॥"
इति तट्टीका ॥

"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालुका ॥"
इति शिक्षासूत्रम् ॥ * ॥

किञ्च।

"यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः।
भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
समीरिताः समीरेण सुषुम्नारन्ध्रनिर्गताः।
व्यक्तिं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघट्टितः ॥
उच्चैरुन्मार्गणो वायुरुदात्तं कुरुते स्वरम्।
नीचैर्गतोऽनुदात्तञ्च स्वरितं तिर्य्यगागतः ॥
अर्द्धैकद्वित्रिसंख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात्।
सव्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवन्ति ताः ॥
अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इष्यते।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तथा ॥
उकारयोगात्तस्यैव स्यादोकाराह्वयः स्वरः।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराह्वयः स्वरः ॥
सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्व्वार्थसाधकाः।
लृवर्णवर्णयोर्व्यक्तिर्न वै सम्यक् प्रदर्श्यते ॥
बिन्दुसर्गात्मनोर्व्यक्तिमनसोरजपा वदेत्।
कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः प्रायोऽचात्मकतः-परः ॥
नश्वरः सर्ग एव स्यात् सोच्छ्वासः प्राणकस्तु हः।
स सर्गः श्लेषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ॥
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात्तु खम्।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शात् गघौ ङञ्च वहिर्गतम् ॥
विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गञ्च यं तथा।
ऋटुरेफसकारञ्च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा ॥
लृतवर्गलसानोष्ठ्यानुपूपध्मानसंज्ञकान्।
दन्तौष्ठाभ्यां वञ्च तत्तत्स्थानगोऽर्णान् समीरयेत् ॥"
इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥

सर्गो विसर्ग एव नश्वरो विकृतः सोच्छ्वासः सकाररूपः उच्छ्वासोऽन्तःप्रवेशशाली वायुः स्यादित्यन्वयः। एवं प्राणको बहिर्निर्गमनशाली वायुर्हः स्यात् स एव उच्छ्वासः सोच्छ्वासः। प्राणश्चासौ को वायुश्चेति प्राणकः। इति तट्टीका ॥ * ॥ अवर्णकवर्गहविसर्ज्जनीयाः कण्ठ्याः। १। इवर्णचवर्गयशास्तालव्याः। २। ऋवर्णटवर्गरषा मूर्द्धन्याः। ३। लृवर्णतवर्गलसा दन्त्याः। ४। उवर्णपवर्गोपध्मानीया ओष्ठ्याः। ५। वो दन्त्यौष्ठ्यः। ६। ए ऐ कण्ठ्यतालव्यौ। ७। ओ औ कण्ठ्यौष्ठ्यौ। ८। इति शिक्षासूत्रम् ॥ * ॥ अपि च।

"यद्गुह्यं सर्व्वतन्त्रेषु वर्णोच्चारविधिं शिवे!।
तव स्नेहान्महेशानि! तदद्य कथयामि ते ॥
पञ्चाशन्मातृकावर्णोच्चारणं गुरुतोऽभ्यसेत्।
अ कु चु टु तु पु यु शु अष्टौ वर्गाः प्रकीर्त्तिताः ॥
अ कु हाः कण्ठतो ज्ञेया१स्तालुतश्चुयशाः स्मृताः। २।
ऋ टु रषास्तु मूर्द्धन्याः ३ दन्त्या लृ तु ल सा मताः ॥ ४ ॥
उपवश्चोष्ठसंभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते।
विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्यः कण्ठतः स्वराः ॥
ऋद्वयं जिह्वया मूर्द्ध्ना लृद्वयं जिह्वदन्तजम्।
मुखस्थानाद्धलो वाच्याः क्षकारः कण्ठघातजः ॥
व्यञ्जनद्वयसंयोगे भवेत् पूर्व्वस्वरो गुरुः।
पदान्तादिमवर्णस्य संयोगेषु श्रुतिर्द्वयोः ॥
अपदान्तादिसंयोगे य्वोरन्यत्र तथेष्यते।
य्वोः श्रुतिस्तु तिरोभूय स्वरवत् श्रुतितां व्रजेत् ॥
श्रिया बीजे शकारस्य छश्रुतिः परमेश्वरि!।
छश्रुतिश्च रादिभृगौ तथादिस्थे तु चश्रुतिः ॥
सहस्र इत्यादौ नमस्तस्यै आस्था इत्यादौ च।
रेफादिके तदन्ते वा हकारे समवाच्यता ॥
बर्हः ह्रद इत्यादौ।
किन्तु वैजात्यमाश्रित्य स्फुटं नात्रास्य वाच्यता ॥
चु तूर्य्यध्वनिमाप्नोति यादिस्थे परमेश्वरि!।
वाह्य इत्यादौ।
पु चतुर्थध्वनिं याति वादिस्थे तु विशेषतः ॥
आह्वानमित्यादौ।
लादिस्थेऽप्यथ नादिस्थे वैजात्यं स्वल्पवाच्यता।
प्रह्लाद अह्लाय इत्यादौ।
मादिस्थे भे च मस्यापि नासिकामूलवाच्यता ॥
उ ङ ण न मा बिन्दुर्नासिकामूलजाः स्मृताः।
यकारश्च तृतीयत्वं पदादौ सर्व्वदा व्रजेत् ॥
केयूरादावपि तथा अन्यत्र कण्ठमात्रगः।
नादिस्थशसयोश्छत्वं स्वरयोगान्तवर्गके ॥
प्रश्नः स्नान इत्यादौ।
वर्णोत्तरेषु डढयोर्व्वक्रजिह्वादिवाच्यता।
वैजात्यमपि तत्रास्ति गुरोरेव समभ्यसेत्।
आदिरेफस्तु संप्रोक्तो दृशेरन्यो व्रजेदृताम्।
एवं ज्ञात्वा महेशानि! पठेत् स्तोत्रं जपेन्मनुम् ॥
कवचञ्च महेशानि नान्यथा फलमाप्नुयात् ॥"
इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥ * ॥

अपि च।

"ह्रस्वः स्वरेषु पूर्व्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे।
शिवशक्तिमयास्ते स्युर्बिन्दुसर्गावसानकाः ॥
बिन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशाकरः।
स्वराणां मध्यगं यत्तु तच्चतुष्कं नपुंसकम् ॥
विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा।
शिवशक्तिमयान् प्राहुस्तस्माद्वर्णान् मनीषिणः ॥
कारणात् पञ्चभूतानामुद्भूता मातृका यतः।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्।
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः।
पञ्चशः कादयः ष क्ष ल स हान्ताः समीरिताः।"
इति सारदा ॥ * ॥

अक्षरसृष्टिकारणं यथा,—

"षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यता।